

**PENGUKUHAN KEDAULATAN DINASTI TEMENGGONG DALAM
KESULTANAN MELAYU JOHOR 1855-1895**

***THE STRENGTHENING THE RULE OF TEMENGGONG DYNASTY IN THE
SULTANATE OF JOHOR FROM 1855 TO 1895***

Muhammad Izuan Abdul Rahman*

Mahani Musa**

Universiti Sains Malaysia (USM)

Abstrak

Artikel ini akan membincangkan inisiatif yang diambil oleh dinasti Temenggong dalam mempertahankan survival politik mereka selaku pemerintah Kesultanan Johor moden. Secara umumnya, segelintir sarjana melihat bahawa kunci kejayaan dinasti Temenggong dalam mengekalkan tampuk pemerintahan mereka terletak pada elemen-elemen moden yang dibawa masuk khususnya dalam bidang pentadbiran dan perundangan. Namun, elemen tradisional seperti adat istiadat diraja, alatan regalia dan istiadat pertabalan tidak diberikan penekanan sewajarnya sewaktu membincangkan survival politik dinasti Temenggong sedangkan elemen tradisional ini mempunyai signifikannya yang tersendiri dalam menjamin kedudukan dan status dinasti Temenggong selaku pemerintah bagi Kesultanan Johor moden. Menerusi pendekatan analisis kualitatif terhadap rekod-rekod di arkib negara cawangan Johor, kajian ini akan menganalisis bagaimana Sultan Abu Bakar menggunakan elemen-elemen tradisional untuk mengukuh dan mengabsahkan kewujudan dinasti Temenggong dari tahun 1855-1895. Dapatan kajian ini mendapati bahawa menerusi beberapa inovasi dan pembaharuan, elemen-elemen tradisional ini telah dijadikan instrumen untuk mengabsahkan legitimasi dinasti Temenggong sekaligus membolehkan dinasti tersebut kekal bertahan sehingga ke hari ini.

Kata kunci: Adat istiadat, Dinasti Temenggong, Kemahkotaan, Johor, Melayu

Abstract

This article will discuss an initiative taken by the Temenggong dynasty in defending their political survival as the reign of modern Johor Sultanate. In general, some scholars see that the key to the success of the Temenggong dynasty in maintaining their reign rests on modern elements that have been brought especially in the administrative and legal. However, traditional elements such as royal customs, regalia, and coronation ceremonies were not given proper nourishment when discussing the political survival of the Temenggong dynasty, while these elements had their distinctiveness in securing the position and status of Temenggong dynasty as modern Johor Sultanate. Through a qualitative analysis approach to the archives of the Johor branch archives, this study will analyze how Sultan Abu Bakar applies traditional elements to strengthen and validate the existence of the Temenggong dynasty from 1855-1895. The findings of this study show that through some innovation, the traditional elements have been used to validate the Temenggong dynasty to survive to this day.

Keywords: Adat (customs), Temenggong dynasty, coronation, Johor, Malay

Pengenalan

Dinasti Temenggung merupakan dinasti ketiga dalam sejarah Kesultanan Johor selepas dinasti Kesultanan Melayu Melaka dan dinasti Bendahara. Dinasti ini diasaskan oleh Temenggung Daing Ibrahim pada tahun 1855 di Singapura.¹ Sebagai sebuah entiti politik baru, dinasti Temenggung terpaksa berhadapan dengan pelbagai cabaran untuk mengekalkan “*survival*” politiknya. Dalam konteks ini, pengkaji seperti Rahimah Abdul Aziz dan Abdul Rahman Tang berpendapat bahawa kunci kejayaan dinasti Temenggung dalam mengukuh dan mengabsahkan kedudukannya selaku pemerintah Johor terletak pada proses pemodenan yang dilaksanakan oleh Sultan Abu Bakar.² Walau bagaimanapun, perlu ditegaskan dalam perbincangan ini bahawa peranan adat-istiadat dalam mempertahankan survival politik dinasti Temenggung tidak boleh dikesampingkan. Hal ini kerana jika diteliti, status keabsahan dinasti Temenggung terhadap institusi Kesultanan Johor pada peringkat awal masih tidak kukuh. Kedudukan Temenggung Ibrahim dan warisnya sebagai pemerintah Johor sentiasa dibayangi oleh tuntutan Sultan Ali dan Tengku Alam iaitu waris kepada Sultan Hussein.³ Malahan pada peringkat awal penubuhannya, dinasti Temenggung terpaksa berhadapan dengan penerimaan dingin daripada golongan pemerintah Melayu lain yang enggan mengiktiraf dinasti Temenggung. Bahkan apabila Pejabat Tanah Jajahan di London mencadangkan agar Sultan Abu Bakar ditabalkan sebagai Sultan Perak bagi menyelesaikan konflik perebutan takhta di negeri tersebut, idea tersebut terpaksa ditolak kerana status Sultan Abu Bakar yang dikatakan bukan berdarah keturunan raja. Justeru, dinasti Temenggung terpaksa bergantung pada saudagar Eropah dan pihak British di Pejabat Negeri-negeri Selat untuk memastikan ‘*survival*’ mereka sebagai pemerintah sah kesultanan Melayu Johor. Artikel ini bertujuan untuk mengkaji inisiatif yang diambil oleh pemerintah Johor dalam mengukuhkan legitimasi dan keabsahan dinasti Temenggung dari tahun 1855 hingga 1895. Tumpuan akan diberikan terhadap penggunaan tradisi dan adat istiadat serta proses modifikasi dan inovasi yang dilaksanakan oleh pemerintah Johor terhadap tradisi dan adat istiadat Melayu dalam usaha untuk mengukuhkan kedaulatan dan legitimasi mereka selaku pemerintah Johor.

Dinasti-dinasti Kesultanan Johor Sepintas-lalu

Runtuhnya Kerajaan Melayu Melaka pada tahun 1511 menyaksikan waris sultan Melaka yang terakhir iaitu Sultan Mahmud Shah telah mengasaskan kerajaan baharu di Johor dan Perak. Kesultanan Melayu Johor diasaskan oleh Sultan Alauddin Riayat Shah (m.m 1528-1564).⁴ Sebagai legasi Kerajaan Melayu Melaka, Kerajaan Johor terpaksa membina semula sistem politik dan ekonominya yang musnah rentetan krisis dalaman dalam kalangan keluarga diraja dan pembesar selepas serangan Portugis pada tahun 1511. Tambahan pula, pada peringkat awal penubuhannya Kerajaan Johor terpaksa berhadapan dengan musuh imperialis seperti Portugis dan Aceh dalam usaha untuk mengembalikan zaman kegemilangannya. Walau bagaimanapun, kebijaksanaan para pemimpin Johor dalam membuat percaturan politik dengan menjalinkan hubungan diplomatik dan perdagangan dengan Syarikat Hindia Timur Belanda (VOC) telah memberi satu dimensi baharu dalam perkembangan Johor sebagai sebuah tenaga politik yang baru.⁵

Oleh yang demikian, adalah tidak menghairankan pada kurun ke-17 Johor berjaya meluaskan kekuasaannya ke atas kawasan yang dahulunya pernah berada di bawah naungan Melaka. Wilayah-wilayah seperti Kampar, Bengkalis, Ungaran, Kepulauan Karimun, Bulang, Bentan, Kepulauan Riau-Lingga, Pahang, Terengganu, Siak, Inderagiri dan Rokan kini bernaung di bawah ketuanan Kesultanan Melayu

Johor.⁶ Dari sudut ekonomi pula, perdagangan bebas yang diamalkan oleh pemerintahnya telah memacu Johor muncul sebagai sebuah kuasa ekonomi di kepulauan Melayu. Selain itu, Johor juga pada zaman kegemilangannya telah berjaya menguasai sektor perlombongan bijih timah melalui beberapa siri perjanjian perdagangan dengan negara-negara pengeluar bijih timah seperti Beruas, Bernam, Selangor, Manjung, Klang, Perak dan Kedah. Johor juga muncul sebagai kuasa ekonomi di Nusantara sekaligus menjadi 'duri dalam daging' kepada ekonomi Melaka dan Betawi.

Walau bagaimanapun, Kerajaan Johor di bawah pimpinan dinasti Kesultanan Melayu Melaka ini hanya mampu bertahan selama 171 tahun sahaja. Pembunuhan Sultan Mahmud oleh Megat Sri Rama pada tahun 1699 menyaksikan berakhirnya jurai keturunan Bukit Si Guntang dalam salasilah Kesultanan Melayu Johor. Kemangkatan Sultan Mahmud juga secara tidak langsung telah mengubah landskap politik di alam Melayu. Bendahara Tun Abdul Jalil telah diangkat menjadi sultan Johor yang baru dengan nama Sultan Abdul Jalil Riayat Shah sekaligus membawa kepada kemunculan dinasti Bendahara dalam kesultanan Melayu Johor.⁷ Walau bagaimanapun, kemunculan dinasti Bendahara ini gagal untuk mendapat sokongan kolektif daripada rakyat Johor.⁸

Perlu ditekankan dalam konteks perbincangan ini bahawa pembunuhan Sultan Mahmud menandakan berakhirnya unsur-unsur dan nilai-nilai ketuhanan yang ada dalam diri seorang sultan bagi Kesultanan Melayu Johor. Sultan-sultan Johor yang terkemudian dikatakan tidak mempunyai unsur 'daulat' atau 'tarikan suci' yang mampu memobilisasikan sokongan rakyat. Justeru, adalah tidak menghairankan sekiranya dinasti Bendahara terpaksa berhadapan dengan ketidakstabilan politik akibat cabaran dan campur tangan politik luar dalam pentadbirannya. Raja Kechil yang mendakwa dirinya sebagai waris Sultan Mahmud muncul untuk menuntut takhta Kesultanan Melayu Johor. Situasi ini seterusnya membawa kepada campur tangan Bugis dalam politik Johor. Natiujahnya, dinasti Bendahara terpaksa bergantung kepada Bugis untuk mengekalkan "*survival*" politik mereka.⁹ Bibit-bibit kejatuhan dinasti Bendahara bertitik-tolak daripada konflik takhta yang melibatkan Tengku Abdul Rahman dan Tengku Hussein yang merupakan refleksi persaingan antara pembesar Melayu dan Bugis. Situasi ini seterusnya membawa kepada campur tangan British pada tahun 1819.

Pasca Perjanjian Inggeris-Belanda 1824¹⁰, Sultan Hussein serta Temenggung Abdul Rahman bermastautin di Singapura bersama-sama pengikutnya. Apabila Sultan Hussein memilih untuk menetap di Melaka pada tahun 1834, keluarga Temenggung telah memerintah Johor secara '*de facto*'.¹¹ Dalam hal ini, kepimpinan Temenggung Ibrahim mendapat sokongan daripada saudagar-saudagar Eropah dan pentadbir British di Singapura.¹² Hasil interaksi dengan komuniti Eropah di Singapura serta penglibatan dalam aktiviti perniagaan, keluarga Temenggung telah mengukuhkan kedudukan dan status politik mereka.¹³

Keengganan British mengiktiraf Sultan Ali sebagai sultan Johor menggantikan Sultan Hussein telah membuka peluang kepada Temenggung Daing Ibrahim untuk mengasaskan Dinasti Temenggung dalam Kesultanan Melayu Johor sekaligus mengetepikan Sultan Ali selaku waris Kesultanan Melayu Johor. Dinasti Temenggung akhirnya berjaya menguasai tampuk pemerintah Kesultanan Johor melalui Perjanjian antara Sultan Ali dan Temenggung Ibrahim yang dimeterai pada 10 Mac 1855.¹⁴ Dinasti Temenggung seterusnya diperkukuhkan lagi setelah Sultan Abu Bakar mengambil alih tampuk pemerintah Johor pada tahun 1862 setelah kemangkatan Temenggung Ibrahim. Pelbagai inisiatif telah diambil oleh dinasti Temenggung untuk memantapkan kedudukan mereka selaku pemerintah Johor yang sah baik melalui elemen moden mahupun tradisional.

Evolusi Sistem Ketatanegaraan Masyarakat Melayu

Dalam sistem politik tradisional Melayu, konsep “daulat dan derhaka” serta penggunaan unsur-unsur mitos dan lagenda adalah merupakan instrumen yang diguna pakai oleh golongan pemerintah untuk menggembelng dan memobilisasikan sokongan rakyat terhadap kepimpinan mereka.¹⁵ Dalam konteks ini, pelbagai unsur seperti *animisme*, Hindu-Buddha, agama Islam dan adat istiadat telah dibawa masuk ke dalam sistem politik tradisional Melayu dalam usaha untuk mengabsahkan kedudukan seseorang pemerintah. Hal ini secara tidak langsung memberikan unsur ‘daulat’ kepada raja Melayu sekaligus mengindoktrinasikan rakyat agar memberikan kesetiaan kepada mereka. Dalam konteks ini, raja-raja Melayu pada peringkat awal dikaitkan dengan konsep “*Deva raja*” yang mengaitkan kewujudan mereka sebagai jelmaan dewa Siva atau Vishnu.¹⁶ Raja-raja Melayu ini lahir dari muntah lembu dan turun ke dunia melalui Bukit Siguntang Mahameru.¹⁷ Pada masa yang sama, raja-raja Melayu ini turut dikaitkan dengan tokoh Hindu seperti Raja Suran (Raja Chola).

Walau bagaimanapun, transisi Hindu-Buddha kepada agama Islam secara tidak langsung menghakis konsep “*Deva raja*” dalam sistem politik dan ketatanegaraan Melayu, Raja tidak lagi dianggap sebagai titisan dewa sebaliknya unsur-unsur Hindu-Buddha tersebut telah diasimilasi dengan doktrin-doktrin agama Islam. Kini raja-raja Melayu dihubungkan pula dengan Allah, Rasulullah serta imej kekudusan para aulia’ dan anbia’.¹⁸ Hal ini secara tidak langsung membawa kepada kemunculan konsep *zallullah fi al-‘alam*, *zallullah fi al-ard* dan *khalifah al-mu’minin* iaitu raja sebagai wakil atau khalifah yang diutuskan oleh Allah untuk mentadbir alam.¹⁹

Selari dengan peredaran zaman dan arus modenisasi, sistem politik dan ketatanegaraan Melayu turut berevolusi mengikut arus perubahan zaman. Meskipun raja masih menduduki hierarki tertinggi dalam sistem politik Melayu, peristiwa pembunuhan Sultan Mahmud pada 1699 dan penerobosan British telah mengubah landskap politik. Dinasti Bendahara dan Temenggung yang muncul selepas berakhirnya jurai keturunan Bukit Si Guntang terpaksa mencari alternatif lain untuk mengabsahkan kedudukan mereka selaku pemerintah Melayu yang berdaulat. Dalam konteks ini, dinasti Temenggung telah berjaya mengabsahkan kedudukan politik mereka berbanding dinasti Bendahara. Hal ini selaras dengan kenyataan Raden M. Fernando yang menyatakan bahawa pemerintah dinasti Bendahara Johor tidak pernah menikmati kesetiaan yang tidak berbelah bahagi daripada rakyatnya.²⁰

Hal ini kerana rakyat Johor beranggapan bahawa pemerintah yang baharu itu tidak mempunyai daulat. Jadi, adalah tidak menghairankan apabila orang laut yang selama ini menjadi tonggak kejayaan Kesultanan Melayu Melaka dan Johor bertindak menyisihkan diri daripada pemerintahan dinasti Bendahara kerana enggan berajakan Sultan Abdul Jalil. Tidak terhenti setakat itu, raja-raja negeri naungan Johor telah melancarkan pemberontakan untuk membebaskan diri daripada penguasaan Johor.²¹ Mereka lebih rela memilih untuk menggabungkan diri dengan kuasa besar yang lain atau mengisytiharkan kemerdekaan sendiri daripada berada di bawah naungan dinasti bendahara Johor.

Menyedari bahawa dirinya tidak memiliki unsur-unsur ‘kudus’ dan ‘tarikan suci’ yang perlu ada pada seseorang raja bagi memobilisasikan kesetiaan rakyat kepadanya, Sultan Abu Bakar telah mengambil beberapa alternatif untuk mengangkat prestijnya bukan sahaja di mata rakyat jelata bahkan dalam kalangan raja-raja di Tanah Melayu. Dalam konteks ini, Sultan Abu Bakar telah mengambil inisiatif mengasimilasikan budaya Barat ke negeri Johor seperti sistem pentadbiran, perdagangan, seni bina, pakaian dan amalan istana seperti yang akan dihuraikan kelak. Tidak cukup dengan itu, Sultan Abu Bakar ditemani Dato` Sri Amar Diraja Abdul Rahman Andak mengambil pendekatan untuk berangkat ke England bagi

merundingkan Perjanjian Persahabatan 1885 dengan pejabat Tanah Jajahan. Hasilnya, fasal ke-enam perjanjian yang ditandatangani oleh Sultan Abu Bakar dengan *His Majesty Secretary of the State for the Colony*, Right Honorable Frederick Arthur Atanley yang mewakili *Queen of the United Kingdom of Great Britain and Ireland* telah mengiktiraf dan mengurniakan status “sultan” bagi negeri Johor dan jajahan takluknya kepada Sultan Abu Bakar.²² Jika diteliti, hal ini mirip tindakan yang pernah di ambil oleh pemerintah Kesultanan Melayu Melaka yang menghantar delegasi ke China untuk mengambil nobat sebagai tanda memperoleh mandat dari kuasa besar dunia pada ketika. Bezanya, Sultan Abu Bakar mendapatkan ‘mandat’ selaku sultan Johor daripada kerajaan Britain yang pada ketika itu merupakan antara kuasa besar dunia serta memiliki tanah jajahan di India dan China. Status mengenai keabsahan Sultan Abu Bakar selaku Sultan Johor dan jajahan takluknya kemudiannya dimaktubkan dalam perjanjian persahabatan 1895.

Inovasi Adat-istiadat dalam Memantapkan Identiti dan Kedaulatan Dinasti Temenggung

Meskipun Dinasti Temenggung di Johor menjadikan nilai-nilai moden sebagai teras pemerintah mereka, namun nilai-nilai tradisi tidak dikesampingkan, sebaliknya nilai tradisi tersebut digabungkan untuk dijadikan senjata dalam usaha mengukuhkan dinasti Temenggung. Hal ini kerana berbeza dengan situasi yang dihadapi oleh dinasti Bendahara, dinasti Temenggung bukan sahaja berhadapan dengan ancaman dari dalam alam Nusantara. Bahkan mereka terpaksa berhadapan dengan ancaman daripada luar Nusantara yang kian giat melebarkan sayap imperialisme di alam Melayu. Oleh yang demikian, adalah mustahak bagi dinasti Temenggung untuk mengabsahkan kedudukan mereka bukan sahaja di peringkat domestik bahkan di peringkat antarabangsa juga. Dalam erti kata lain, keabsahan dinasti Temenggung bukan sahaja perlu diiktiraf oleh Raja-raja Melayu yang lain bahkan oleh pihak Barat khususnya British. Oleh yang demikian, Sultan Abu Bakar telah mengambil inisiatif untuk menjadikan adat istiadat sebagai instrumen untuk mengukuhkan keabsahan dinasti Temenggung selaku pemerintah Kesultanan Melayu Johor.

Sejarah Kesultanan Melayu Johor sendiri telah membuktikan bahawa adat-istiadat memainkan peranan penting dalam menentukan status keabsahan seseorang pemerintah. Melalui adat-istiadat, seseorang pemerintah dapat mengukuh dan mengabsahkan kekuasaannya seperti yang dilakukan oleh Sultan Sulaiman Badrul Alam Shah Ibnu Almarhum Sultan Abdul Jalil sewaktu berhadapan konfrontasi Raja Kechil. Dalam konteks ini, Sultan Sulaiman pada tahun 1722 telah bermesyuarat dengan Yang Dipertuan Muda, Datuk Bendahara dan Yang Dipertuan Besar seterusnya menyusun set undang-undang yang dikenali sebagai *Kanun Sultan Sulaiman Riau 1722* dengan objektif:

*“Maka dihimpunkanlah adat serta kanun dan beberapa fasal supaya isi negeri mengetahui perbezaan raja-raja dengan menteri dan perbezaan menteri dengan orang banyak dan hamba raja dan orang luar dan perbezaan orang negeri dan orang dagang.”*²³

Oleh yang demikian, sebagai sebuah dinasti raja Melayu yang baharu, wangsa Temenggung terpaksa berhadapan dengan penerimaan dingin oleh raja-raja Melayu lain. Raja-raja Melayu dilihat kurang senang dengan kehadiran Sultan Abu Bakar dalam majlis-majlis rasmi yang dianjurkan oleh pihak British. Hal ini kerana pada pandangan pemerintah Melayu yang lain, Sultan Abu Bakar tidak mempunyai darah keturunan diraja.²⁴ Oleh yang demikian, mengambil pendekatan yang hampir

sama dengan apa yang telah dilakukan oleh Sultan Sulaiman pada tahun 1722, Sultan Abu Bakar telah mengambil inisiatif memodifikasi dan memberi nafas baru terhadap beberapa aspek dalam adat-istiadat Melayu untuk mencipta istiadat baru dalam usaha mengekalkan survival politik dinasti Temenggung. Justeru, sub-sub topik di bawah ini akan mengupas bagaimana inovasi dan modifikasi terhadap elemen-elemen tradisional dilakukan oleh dinasti Temenggung dalam mengukuh dan mengabsahkan status politiknya.

Transformasi Tatacara dan Protokol Sewaktu Mengadap Raja

Antara transformasi yang dilakukan oleh dinasti Temenggung setelah mengambil alih teraju pemerintahan Johor ialah menghapuskan adat memberi sembah kepada raja.²⁵ Mengikut adat-istiadat Melayu, sekiranya seseorang individu itu mengadap sultan, individu tersebut hendaklah menyembah sultan sebagai tanda memberi hormat dengan cara:

“Menyusun jari sepuluh dan mengangkat kedua belah tangan hingga kedua hujung ibu jari tangan itu jejak di dahi, di antara dua kening. Menyembah raja kerana mohon diri hendak meninggalkan dia, menurut adat-istiadat diraja Melayu, yang betul tiada boleh terus berpaling membelakangkan raja itu sesudah dia menyembah, tetapi hendaklah sudah menyembah itu dia bangun undur dua tiga tapak ke belakang, kemudian berteleku duduk menyembah sekali lagi, sesudah itu bangun dan berundur perlahan-lahan lagi tiga tapak baharulah berpaling keluar meninggalkan majlis”²⁶

Manakala cara menyembah Yang di-Pertuan Muda, Raja Muda atau Putera Mahkota pula ialah menyusun sepuluh jari yang diangkat hingga ibu jari itu jejak di hujung hidung. Bagi Bendahara atau Temenggung pula, menyusun sepuluh jari dan diangkat hujung jari ibu jejak di bawah dagu.²⁷ Walau bagaimanapun, adat memberi sembah ini telah diubah oleh Temenggung Ibrahim dengan cara baru yang lebih ringkas dan mudah. Rakyat Johor kini sudah tidak perlu menyusun jari sepuluh di hadapan raja sebagai tanda hormat sebaliknya hanya perlu berdiri tegak sambil jari digenggam, kedua tangan lurus ke bawah dan dirapatkan di sisi badan kemudian mencondongkan badan ke hadapan sedikit seterusnya menundukkan kepala dari leher.²⁸

Jika diteliti, transformasi adat menyembah raja ini mempunyai maksud tersirat sekaligus menimbulkan beberapa persoalan. J.M. Gullick dalam *Ruler and Residents: Influence and Powers in Malay States 1870-1920* misalnya, menghujahkan bahawa Temenggung tidak perlu disembah kerana beliau bukannya keturunan raja sebaliknya hanyalah berdarah bangsawan sahaja.²⁹ Persoalannya ialah bukankah adat Melayu seperti yang tercatat dalam Kanun Sultan Sulaiman Riau 1722 telah menggariskan bahawa bangsawan seperti Temenggung juga perlu disembah dengan menyusun jari sepuluh dan diangkat hujung jari ibu jejak di bawah dagu?

Hakikatnya, jika dianalisis persoalan mengapa Temenggung Ibrahim mengubah cara memberi hormat kepada Raja daripada memberi sembah kepada membongkokkan sedikit tubuh ke hadapan sebenarnya tiada kaitan dengan status Temenggung yang bukan berasal dari jurai keturunan raja. Sebaliknya pengubahsuaian ini bertujuan untuk mengelakkan sebarang konflik dengan orang Eropah yang bermastautin di Singapura. Malahan, kaedah memberi hormat kepada raja ini sebenarnya diambil daripada amalan yang dipraktikkan oleh golongan istana di Eropah hasil daripada pergaulan Temenggung Ibrahim dengan orang Eropah di Singapura.

Jika diteliti, kaedah ini dilihat lebih fleksibel dan ringkas serta boleh diterima oleh orang Eropah sekaligus mencerminkan wawasan Temenggung Ibrahim yang ingin memelihara hubungan baik dengan orang Eropah di Singapura. Temenggung Ibrahim memperkenalkan kaedah baru ini kerana ingin mengelakkan sebarang masalah dengan orang asing yang berurusan dengan kerajaan Johor. Hal ini secara tidak langsung menggambarkan wawasan dan pemikiran Temenggung Ibrahim yang tidak mahu masalah dan konflik seperti yang tercetus di Burma di mana kontradiksi adat-istiadat tempatan dan Barat telah membawa kepada tercetusnya peperangan dan seterusnya menghalalkan campur tangan Barat di negeri tersebut berlaku di negeri Johor.³⁰ Selain itu, kaedah memberi hormat yang diperkenalkan oleh Temenggung Ibrahim ini dilihat lebih mudah, praktis dan disenangi oleh pihak Barat. Hal ini kerana kaedah tersebut tidak merendahkan-rendahkan taraf mereka. Hal ini secara tidak langsung membolehkan dinasti Temenggung mendapat sokongan daripada pegawai British dan pemodal Eropah di Singapura. Justeru, inisiatif yang diambil oleh Temenggung Ibrahim untuk mengubah protokol dan tatacara sewaktu menyembah dan mengadap raja telah membantu mengukuhkan dinasti Temenggung pada peringkat awal penubuhannya.

Inovasi dalam Istiadat Pertabalan Sultan

Di samping itu, sewaktu era pemerintahan Sultan Abu Bakar, adat-istiadat pertabalan sultan telah diubahsuai bersesuaian dengan perubahan zaman. Meskipun begitu, pengubahsuaian tersebut tidak menjejaskan unsur-unsur tradisional yang ada dalam adat-istiadat pertabalan tersebut. Mengikuti adat-istiadat Raja-raja Melayu, pukulan gendang, paluan nobat³¹ dan tiupan nafiri adalah elemen penting dalam istiadat pertabalan diraja.³² Sewaktu pemerintahan Sultan Sulaiman Badrul Alam Shah, suatu set Adat Peraturan Gendang Nobat telah ditetapkan.³³ Fasal kelima Adat Peraturan Gendang Nobat menggariskan:

- i. Lagu "*Iskandar Syah Zulkarnain*"- inilah dikatakan kebanyakan orang lagu "*Ria*" yang diiringi lagu 'perang.' Adapun masa dan tempatnya lagu ini dipalu ialah ketika raja berarak dan berangkat ke Balairung, dan
- ii. Lagu "*Ibrahim khalilu'llah*" iaitu lagu yang dipalu masa raja ditabalkan dan masa istiadat Menjunjung Duli.

Malahan sewaktu upacara pertabalan, nobat akan dipalu pada waktu mula meletak kerja dan dipalu tujuh kali sehari semalam, iaitu:

- i. Pada tiap-tiap petang hingga sampai waktu Maghrib
- ii. Waktu Isyak
- iii. Waktu Subuh
- iv. Waktu raja bersantap
- v. Waktu raja berangkat ke Balairung
- vi. Waktu raja kembali ke istana dari Balairung
- vii. Waktu raja beradu.³⁴

Dalam usaha memperkenalkan istiadat baru sewaktu upacara kemahkotaan, Sultan Abu Bakar tidak menyingihkan elemen-elemen tradisional yang terdapat dalam upacara pertabalan raja terdahulu. Elemen-elemen seperti permainan nobat, gendang dan nafiri masih dikekalkan tetapi telah dikurangkan peranannya bagi memberi laluan kepada elemen baru seperti permainan muzik oleh pasukan pancaragam. Hal ini seperti yang digambarkan Muhammad Said Sulaiman mengenai upacara kemahkotaan Sultan Abu Bakar pada Februari 1886:

“Maka apakala baginda berangkat naik serta menjejak sahaja ... di Bukit Kubu berbunyiilah banyaklah 21 pucuk dan pancaragam bermain lagu Johor, askar memberi hormat ... setelah itu berangkatlah baginda ke atas kenaikan yang disediakan dan perangkatan dari askar pancaragam alatan istiadat kerajaan berangkat berjalan”³⁵

Jika diteliti, Sultan Abu Bakar cuba meminimumkan istiadat permainan nobat yang dilihat mengandungi unsur-unsur agama Hindu dengan satu kaedah yang diambilnya hasil lawatan ke Eropah. Lagu nobat ‘Arak-arak’ yang kebiasaannya mengiringi perarakan raja kini digantikan dengan lagu ‘Jalan’ yang dimainkan oleh kumpulan pancaragam persis seperti istiadat pertabalan raja-raja di Eropah.³⁶ Malah istiadat kemahkotaan Sultan Abu Bakar diakhiri dengan lagu ‘Negeri Johor’ oleh kumpulan pancaragam. Walau bagaimanapun, istiadat permainan nobat tidaklah dimansuhkan secara drastik oleh Sultan Abu Bakar kerana menyedari kepentingan nobat dalam menaikkan prestij dan statusnya selaku Sultan Johor.³⁷ Hal ini selari dengan pendapat yang dikemukakan oleh Eric Hobswan iaitu:

“Sometimes new traditions could be readily grafted on old ones, sometimes they could be devised by borrowing from the well-supplied warehouse of official ritual, symbolism and moral exhortation”³⁸

Sultan Abu Bakar dilihat menyedari hakikat bahawa nobat adalah elemen utama dalam istiadat pertabalan Raja-raja Melayu. Oleh yang demikian, kegagalan untuk memainkan nobat sewaktu upacara pertabalan dilihat mampu mencacatkan prestij Sultan Abu Bakar. Menurut Mahani Musa:

“Nobat yang dimainkan semasa pertabalan membolehkan rakyat ‘merasai kewujudan raja’. Nobat merupakan tanda atau pengesahan kewujudan raja yang berdaulat, sama seperti dokumen atau surat yang mengesahkan gelaran atau status. Ketiadaan alat-alat kebesaran Melayu ini menyebabkan sesetengah raja misalnya Raja Lumu, merasakan dirinya tidak ditabalkan sepenuhnya atau dalam erti kata lain, kurang berdaulat. Justeru, nobat dengan sendirinya bermaksud ‘wujudnya’ raja yang berdaulat dalam sesebuah negeri”³⁹

Justeru, Sultan Abu Bakar mengambil inisiatif memainkan nobat hanya ketika upacara siram tabal di mana lagu nobat yang dimainkan ialah lagu ‘lagu bersiram’.⁴⁰ Perlu ditegaskan bahawa upacara kemahkotaannya sebagai sultan bagi kerajaan Johor dan jajahan takluknya dilakukan sekembalinya dari lawatan ke England. Jadi, Sultan Abu Bakar dilihat cenderung meniru prosedur dan protokol istiadat diraja England sebagai salah satu langkah untuk menaikkan imej dan prestijnya. Tambahan pula, gelaran sultan yang diperoleh Sultan Abu Bakar adalah daripada perkenan Ratu Victoria. Oleh itu, adalah wajar bagi Sultan Abu Bakar menyelitkan elemen-elemen Barat dalam istiadat pertabalannya sebagai simbolik bahawa dirinya ialah sultan yang setaraf dengan raja-raja di Eropah. Penggunaan nobat dalam istiadat kemahkotaan Sultan Abu Bakar dilihat mengabsahkan pertabalannya sebagai sultan Johor dari sudut tradisi seperti mana yang dilakukan oleh raja-raja Melayu terdahulu. Justeru, langkah untuk tidak meminggirkan tradisi penggunaan nobat dalam upacara kemahkotaannya dilihat sebagai satu usaha untuk mengelakkan sebarang isu berbangkit yang akan mempertikaikan keabsahan status dinasti Temenggung di kemudian hari.

Peralatan Istiadat Kerajaan serta Pengenalan kepada Penggunaan Mahkota.

Pada masa yang sama, Sultan Abu Bakar telah merintis istiadat penggunaan mahkota dalam kalangan negeri-negeri Melayu.⁴¹ Memang tidak dinafikan dalam konteks institusi kesultanan Melayu bahawa mahkota dilihat sinonim sebagai simbolik kepada lambang kebesaran dan kekuasaan raja-raja Melayu. Malah dalam *Sulalat-us-salatin* telah dicatatkan bahawa “mahkota inilah alamatnya tanda hamba anak cucu raja Iskandar Dzulkarnain”.⁴² Walau bagaimanapun, pada hakikatnya tidak wujud mahkota dalam erti kata sebenarnya yang dipakai oleh Raja-raja Melayu. Sebaliknya, raja-raja Melayu menjadikan tengkolok sebagai sebahagian daripada pakaian istiadat bagi menggantikan mahkota.⁴³ Bertitik tolak daripada pemerhatian Sultan Abu Bakar terhadap istiadat pemakaian raja-raja di Eropah, Sultan Abu Bakar telah mewujudkan sebuah mahkota untuk dirinya dan diwarisi oleh sultan-sultan Johor selepasnya sebagai lambang kedaulatan. Malah menurut Eunice Thio, “*In the pursuit of power, wealth and fame, Sultan Abu Bakar crated and order of the Crown of Johore on the pattern of “the best European Orders”*”.⁴⁴

Menariknya, dalam usaha Sultan Abu Bakar untuk meletakkan statusnya setaraf dengan raja-raja di England, baginda telah menempah mahkota kerajaan Johor dengan Syarikat J.W. Benson pada 1885.⁴⁵ Pemilihan Syarikat J.W. Benson adalah kerana firma inilah bertanggungjawab membuat barang-barang kemas untuk istana England pada ketika itu. Hal ini kerana Sultan Abu Bakar ingin memperlihatkan bahawa mahkota kerajaan Johor adalah sama seperti mahkota kerajaan British sebagai signifikan bahawa kuasa dan statusnya sebagai pemerintah Johor adalah sama seperti kuasa pemerintah Inggeris.

Malahan Mahkota Kerajaan Johor tersebut direka berdasarkan model Mahkota British bernama ‘*King Edward’s Crown*’ namun telah diubahsuai oleh Sultan Abu Bakar untuk disesuaikan dengan ciri-ciri kerajaan Johor.⁴⁶ Sebagai contoh, lambang salib pada Mahkota British telah dibuang dan digantikan dengan lambang agama Islam iaitu bulan dan bintang manakala lambang Allah dan Muhammad diadakan bagi menyambung empat bintang pecahan lima pada mercu mahkota sebagai simbolik bahawa agama Islam adalah agama rasmi kerajaan Johor.⁴⁷

Selain mahkota, peralatan adat-istiadat kerajaan sememangnya mempunyai signifikan yang cukup besar dalam menentukan keabsahan kuasa seseorang pemimpin. Malahan dalam konteks kesultanan Melayu, pelantikan seseorang raja menjadi tidak sempurna tanpa peralatan istiadat kerajaan. Wibawa dan kedaulatan seseorang pemerintah itu masih boleh dipertikaikan jika ditabalkan tanpa peralatan adat-istiadat kerajaan seperti yang berlaku pada Sultan Hussein dan warisnya, Sultan Ali.⁴⁸ Lipatan sejarah Johor sendiri mencatatkan bahawa adat istiadat pertabalan seringkali dijadikan senjata untuk menghalang seseorang itu menaiki takhta. Raja Hamidah, misalnya pada tahun 1818, enggan memberikan peralatan istiadat kerajaan kepada Sultan Hussein sebagai salah satu alternatif untuk menghalang pelantikan Sultan Hussein selaku Sultan bagi kerajaan Johor-Singapura.⁴⁹

Menyedari hakikat bahawa ketiadaan peralatan istiadat kerajaan berpotensi mencetuskan ketidakstabilan politik yang boleh menggadaikan kedaulatan Johor serta enggan menerima nasib yang sama dengan seperti Sultan Hussein dan Sultan Ali,⁵⁰ Sultan Abu Bakar telah mengambil inisiatif untuk menempah peralatan adat-istiadat kerajaan seperti keris, tombak, panji-panji, lembing dan cogan daripada syarikat J.W. Benson.⁵¹ Hal ini kerana kesultanan Johor-Singapura tidak mempunyai alat kebesaran raja yang lengkap sebaliknya hanya menggunakan saki-baki peralatan yang diwarisi daripada kesultanan Riau-Lingga.⁵²

Tindakan menempah peralatan istiadat kerajaan bukan sahaja membolehkan Sultan Abu Bakar ditabalkan sebagai sultan Johor bahkan mengabsahkan statusnya sebagai sultan Johor. Jika diteliti, tindakan Sultan Abu Bakar menempah khas peralatan istiadat kerajaan di London selaras dengan gelaran sultan yang diperoleh Sultan Abu Bakar daripada Ratu Victoria. Hal ini disokong oleh A. Rahman Tang yang menyatakan bahawa upacara pertabalan dan alatan istiadat kerajaan adalah simbolik untuk mengabsahkan 'kedaulatan' seseorang pemerintah yang baru.⁵³

Menurut Abdul Rahim Ramli dalam *Sejarah Adat-istiadat Diraja Johor*, kesultanan Johor tidak menjadikan keris sebagai identiti kesultanan Johor seperti pemerintah Melayu lain yang memakai keris di pinggang pakaian adat-istiadat.⁵⁴ Sebaliknya kesultanan Johor bermula zaman Temenggung Ibrahim telah menggantikan keris tersebut dengan pedang kerajaan seperti yang dicatatkan oleh Muhammad Said Sulaiman di dalam *Hikayat Johor*:

Adapun pakaian Yang Maha Mulia Tuanku pada masa itu beruniform hitam dan bertatahkan benang emas, pedang kerajaan dan bersarung tangan putih dan bersongkok baldi yang bertaji intan di hadapannya serta memakai darjah dan kalung dan perhiasan pingat-pingat.⁵⁵

Hal ini kerana dalam konteks sejarah Johor moden, pedang merupakan signifikan kepada pengiktirafan dinasti Temenggung sebagai pemerintah Johor. Hal ini selari dengan penganugerahan pedang oleh Ratu Victoria kepada Temenggung Ibrahim pada tahun 1846 sebagai membalas jasa Temenggung Ibrahim yang berjaya menghapuskan ancaman lanun di perairan Singapura dan Riau.⁵⁶ Malahan sewaktu zaman pemerintahan Temenggung Ibrahim, beliau telah menggunakan pedang sebagai peralatan istiadat kerajaan sebelum Sultan Abu Bakar menempah peralatan istiadat di London.⁵⁷ Jika diteliti, pedang telah diangkat menjadi identiti kesultanan Johor. Hal ini kerana berbanding pemerintah-pemerintah Melayu lain yang menyampirkan keris sewaktu mengenakan pakaian rasmi kerajaan. Pemerintah Johor sejak zaman Sultan Abu Bakar sehingga kini telah menggantikan keris dengan pedang sewaktu mengenakan pakaian rasmi kerajaan.

Di samping memperkenalkan istiadat dan alat kebesaran kerajaan yang baru, Sultan Abu Bakar juga telah memperkenalkan bendera negeri dan jata negeri.⁵⁸ Tindakan Sultan Abu Bakar ini bukan sahaja bertujuan untuk mengabsahkan kedudukannya sebagai sultan yang baharu bagi negeri dan jajahan takluk Johor, malahan pengenalan bendera dan jata negeri merupakan manifestasi usaha Sultan Abu Bakar untuk mencerminkan kepada dunia status kedaulatan dan kemerdekaan negeri Johor di samping memobilisasikan sentimen patriotisme dalam diri rakyatnya. Hal ini selaras dengan hujah R. Firth yang mengatakan:

*"The National Flag, the National Anthem and the National Emblem are the three symbols through which an independent country proclaims its identity and sovereignty, and as such they command instantaneous respect and loyalty. In themselves they reflect their entire background, thought and culture of an nation".*⁵⁹

Kesimpulan

Peredaran zaman turut menyaksikan transformasi dalam kaedah yang digunakan oleh golongan pemerintah bagi mengabsahkan status dan kedudukan politik mereka. Penggunaan unsur mitos dan legenda yang menggambarkan raja lahir dari muntah lembu, berasal dari jurai keturunan Nabi Sulaiman dan Iskandar Dzulkarnain serta konsep "*Deva Raja*" dan raja sebagai bayangan Allah di muka bumi dilihat sudah tidak relevan untuk mengabsahkan kedudukan seseorang pemerintah dan mengindoktrinasikan sokongan rakyat pada akhir kurun ke-19. Situasi ini memaksa

golongan pemerintah memikirkan kaedah dan mencari alternatif lain untuk mengatasi permasalahan ini. Dalam konteks ini, dinasti Temenggung di Johor telah tampil dengan kaedah yang tersendiri untuk mengabsahkan kedudukan mereka serta memobilisasikan sokongan rakyat dengan menggunakan elemen-elemen tradisional. Beberapa inovasi dan modifikasi terhadap elemen-elemen tradisional yang sedia ada agar bersesuaian dan relevan dengan kehendak semasa. Kombinasi elemen moden dan tradisional telah digarap bagi mengekalkan kelangsungan dinasti Temenggung Johor yang masih wujud sehingga ke hari ini.

Pemerhatian terhadap inovasi dan reformasi yang dilaksanakan oleh Sultan Abu Bakar dalam istiadat kemahkotaan memperlihatkan wawasannya untuk mengabsahkan kedudukannya sebagai pemerintah Johor yang sah baik dari sudut perundangan Barat mahupun adat-istiadat Melayu. Hal ini kerana tanpa status yang sah adalah sukar untuk Sultan Abu Bakar mentadbir Johor. Malahan tanpa pengukuhan kedudukan melalui adat-istiadat seperti yang telah dibincangkan, besar kemungkinan Sultan Abu Bakar akan menerima nasib yang sama seperti Sultan Hussein dan Sultan Abdul Rahman yang hanya dipergunakan pihak penjajah untuk kepentingan politik mereka. Seterusnya apabila peranan mereka sudah tidak diperlukan lagi, pihak penjajah berpaling arah kepada pemimpin-pemimpin tempatan yang sudi menjadi 'boneka' mereka dalam usaha menjayakan cita-cita imperialismenya. Pada masa yang sama, rekonstruksi dan inovasi adat istiadat secara tidak langsung membolehkan dinasti Temenggung memobilisasi sokongan rakyat serta mendapatkan pengiktirafan daripada kerajaan-kerajaan Melayu lain.

Nota

***Muhammad Izuan bin Abdul Rahman** merupakan graduan Ijazah Sarjana dari Bahagian Sejarah Universiti Sains Malaysia. Kini dalam proses untuk menyambung pengajian ke peringkat Ph.D.

** **Prof. Dr. Mahani Musa** merupakan pensyarah dari Bahagian Sejarah Universiti Sains Malaysia. Bidang kepakaran beliau ialah sejarah sosial dan sejarah politik di Malaysia.

¹ Pada 10 Mac 1855, satu perjanjian telah termeterai yang menyaksikan Sultan Ali menyerahkan secara rasminya kepada Temenggung Ibrahim seluruh jajahan takluk negeri Johor kecuali daerah Kesang.

² Rahimah Abdul Aziz, *Pembaratan Pemerintah Johor (1800-1945): Suatu Analisa Sejarah*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 1997, hlm. 1-33. Lihat juga, A. Rahman Tang Abdullah, "Interpreting Abu Bakar The Ruler of Johor (1862-1895). The Reconstruction of Selected Issues". Tesis Doktor Falsafah School Oriental and African Studies, University of London, 2007, hlm. 146-188. Juga, A. Rahman Tang Abdullah, "Abu Bakar and Modern Johor: The Question of Modernisation and Westernisation in Malay Tradition", *Jurnal Sejarah*, Vol. 16, No. 16, Nov. 2017, hlm. 59-79.

³ Selepas kemangkatan Sultan Hussein, Residen Konsulat Melaka iaitu Sir Samuel Garling telah mencadangkan agar Sultan Ali dilantik sebagai sultan Johor. Namun, cadangan tersebut ditolak oleh Gabenor Negeri-negeri Selat pada ketika itu iaitu Marchison. Sultan Ali hanya diiktiraf sebagai pengganti Sultan Hussein pada 16 September 1840 apabila Samuel George Bonham menjawat jawatan Gabenor Negeri-negeri Selat. Walau bagaimanapun, apabila jawatan Gabenor Negeri-negeri Selat dijabat oleh W. J. Butterworth, beliau enggan mengiktiraf Sultan Ali sebagai sultan Johor dengan alasan Sultan Ali tidak pernah diakui sebagai sultan Johor oleh negeri-negeri Melayu serta tidak menikmati kesetiaan politik dan hasil bumi negerinya. Penemuan getah percha di Johor ditambah pula dengan kemakmuran dan kemajuan Johor telah mendorong Sultan Ali menuntut haknya selaku sultan Johor dalam usaha untuk menikmati hasil bumi Johor. Lihat, Abdullah Zakaria Ghazali, *Istana dan Politik Johor*, Kuala Lumpur: Yayasan Penantaran Ilmu, 1997, hlm. 23-29.

⁴ Mardiana Nordin, "Pensejarahan Melayu-Johor, Sehingga Awal Abad Ke-20, Tinjauan Sepintas Lalu", *Jurnal Sejarah*, Vol. 8, No. 8, Nov. 2017, hlm. 75.

⁵ Lee Kam Hing, "Acheh dan Semenanjung Tanah Melayu dalam Kurun Keenam-belas dan Ketujuh-belas", dalam Zainal Abidin b. Abd Wahid (Penyunting), *Sejarah Malaysia Sa-pintas Lalu*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 1972, hlm. 46.

⁶ Radin M. Fernando, "Mencari Kestabilan dan Pemeliharaan 1511-1824", dalam Abdul Rahman Haji Ismail (Penyunting), *Malaysia Sejarah Kenegaraan dan Politik*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 2007, hlm. 136.

⁷ Mardiana Nordin, "Pensejarahan Melayu-Johor, Sehingga Awal Abad Ke-20, Tinjauan Sepintas Lalu", hlm. 76.

⁸ Radin M. Fernando, "Mencari Kestabilan dan Pemeliharaan 1511-1824", hlm. 147.

⁹ Ahmad Farhan bin Abdullah Zakaria, "Oppu Bugis Lima Bersaudara: Peranan Daeng Menabung Ibn Daeng Rilekkek dalam kerajaan Alam Melayu pada kurun ke-18", *Malaysia dari Segi Sejarah*, 2011, hlm. 50-58

¹⁰ Dalam usaha untuk mencari pangkalan baru, Stamford Raffles telah mengambil pendekatan untuk menyokong dan menabalkan Tengku Abdul Rahman sebagai sultan Johor. Hal ini membawa kepada termeterainya perjanjian Inggeris-Belanda 1824 yang memecahkan Kesultanan Johor Riau-Lingga kepada dua bahagian. Kesultanan Singapura-Johor-Pahang adalah di bawah penguasaan Sultan Hussein dan naungan British manakala kesultanan Riau-Lingga pula diterajui oleh Sultan Abdul Rahman yang dilindungi oleh Belanda. Lihat, t.t, *Perjanjian dan Dokumen Lama Malaysia 1791-1965*, Kuala Lumpur: Institut Terjemahan Negara Malaysia, 2008, hlm. 23.

¹¹ Di Singapura, Temenggung Ibrahim menjadi sekutu rapat kepada pihak British dan bersahabat baik dengan saudagar Eropah dan pentadbir British. Beliau telah membantu kerajaan negeri Selat menghapuskan ancaman lanun di Selat Melaka. Bagi menghargai usaha beliau membantu pihak British menghapuskan ancaman lanun, Ratu Victoria telah mengurniakan beliau pedang sebagai tanda penghargaan. Lihat, Trocki, *The Prince of Pirates: The Temenggongs and Development of Johore and Singapore, 1784-1885*, Singapura: Singapore University Press, 1979, hlm. 25-26.

¹² Pentadbiran British di Singapura menjalankan beberapa rancangan memujuk serta menasihati Sultan Ali yang menuntut hak untuk tampuk pemerintahan Johor supaya menyerahkan hak tersebut kepada Temenggung Ibrahim. Selain itu, ketika kemangkatan Sultan Ali, Pemangku Gabenor Singapura iaitu A.E.H Anson telah memainkan peranan penting dalam menghalang sebarang usaha untuk menabalkan Tengku Alam sebagai pengganti Sultan Ali. Rujuk, Abdullah Zakaria Ghazali, "Pemilihan Kuala Kesang: Satu Kajian Mengenai Pengilhakan Muar oleh Maharaja Abu Bakar", *Jurnal Sejarah*, Vol.1 No 1, 1988, hlm. 165-170. Lihat juga, Abdullah Zakaria Ghazali, *Istana dan Politik Johor*, Kuala Lumpur: Yayasan Penantaran Ilmu, 1997.

¹³ Kekayaan yang dinikmati oleh keluarga Temenggung hasil perniagaan getah telah menyebabkan sultan Ali yang merupakan waris sultan Hussein kembali menuntut haknya selaku pemerintah Johor. Hal ini kemudiannya membawa kepada termeterainya Perjanjian 1855 yang menyaksikan Sultan Ali menyerahkan kedaulatannya ke atas Johor kepada keluarga Temenggung. Rentetan daripada perjanjian tersebut, Sultan Ali dibenarkan berkuasa di kawasan Kesang, Muar. Kemangkatan Sultan Ali pada tahun 1877 menyaksikan Sultan Abu Bakar cuba meluaskan kuasa ke Muar. Tindakan tersebut seterusnya membawa kepada teretusnya Perang Jementah pada tahun 1879. Untuk maklumat lanjut rujuk bab 6, Abdullah Zakaria Ghazali, *Istana dan Politik Johor*, hlm.119-154.

¹⁴ Akibat masalah kewangan serta bebanan hutang, Sultan Ali bersetuju untuk menandatangani Perjanjian yang memindahkan hak dan statusnya selaku pemerintah Johor kepada Temenggung Daing Ibrahim. Menerusi perjanjian tersebut, Sultan Ali hanya diberikan kawasan Kesang sebagai kawasan pemerintahannya. Selepas kemangkatannya,

¹⁵ Abdul Rahman Ismail, "Sejarah Melayu: Antara Sejarah Dan Dakyah", *Kajian Malaysia*, Jil.3, Bil.2, 1985.

¹⁶ Robert Heinez-Geldren, "Conception of State Kingship in Southeast Asia". *Far Eastern Quarterly*. Vol. 2, 1942, hlm. 2.

¹⁷ Norazimah Zakaria, "Sejarah Melayu: Sebuah Genre Sintesis yang Baik bagi Memenuhi Tuntutan Moral Islam dan Aspek Pengawasan Politik", *Jurnal Pengajian Melayu*, Jil. 6, 2005, hlm. 323-324.

¹⁸ Bharuddin bin Che Pa, Institusi Raja dan Peranannya Terhadap Penyebaran Islam di Alam Melayu Nusantara, <http://umexpert.um.edu.my/file/publication/000048865011.pdf>. Diakses pada 24 Disember 2014, hlm. 5-6.

¹⁹ Bagi meningkatkan wibawa dan prestij golongan pemerintah, jurai keturunan dan salasilah raja-raja Melayu disusurgalurkan dengan raja-raja besar dunia seperti Iskandar Zulkarnain, Nusyirwan` Adil, Raja Kida Hindi dan Raja Suran. Bahkan raja-raja Melayu turut dikaitkan dengan tokoh-tokoh agama seperti Nabi Sulaiman, nabi Ibrahim dan nabi Khidir.

²⁰ Radin M. Fernando, "Mencari Kestabilan dan Pemeliharaan 1511-1824", hlm. 147.

²¹ Orang Laut dikatakan amat marah dengan peristiwa pembunuhan Sultan Mahmud dan merancang untuk menuntut bela di atas kemangkatan Sultan Mahmud dan pemimpin mereka iaitu Sri Bija Wangsa. Mereka enggan menerima perlantikan Bendahara Abdul Jalil selaku Sultan Johor. Orang laut secara terbuka mengumumkan bahawa mereka lebih rela berkhidmat di bawah kerajaan Palembang berbanding dengan seorang penderhaka. Lihat, Leonard Y. Andaya, *Kerajaan Johor 1641-1728*

Pembangunan Ekonomi dan Politik, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 1987, hlm. 253-257.

²² Fasal keenam perjanjian ini yang mengiktiraf Sultan Abu Bakar sebagai sultan Johor. Lihat, *Perjanjian Persahabatan 1885*.

²³ Muhammad Said Sulaiman, *Peridar Angka 5, Perihal Adat Melayu Mengandungi Kanun Sultan Sulaiman Riau dan Ringkasan Kanun Sultan Mahmud Shah Melaka*, Johor Bahru: Pakatan Belajar Mengajar Bahasa Diraja, 1938, hlm. 2.

²⁴ Apabila Pejabat Tanah Jajahan di London mencadangkan agar Sultan Abu Bakar ditabalkan sebagai sultan Perak bagi menyelesaikan konflik perebutan takhta di negeri tersebut. Cadangan tersebut bagaimanapun terpaksa dibatalkan kerana terdapat anggapan bahawa status Sultan Abu Bakar yang bukan berdarah keturunan raja. Begitu juga ketika jamuan makam malam yang dianjurkan British, sultan Terengganu dilihat kurang selesa duduk bersebelahan dengan Sultan Abu Bakar kerana beranggapan Sultan Abu Bakar bukan berdarah keturunan raja. Untuk maklumat lanjut, lihat J.M. Gullick, *Rulers and Residents: Influence and Powers in Malay States 1870-1920*, Singapore: Oxford University Press, 1992, hlm. 264.

²⁵ Abdul Rahim Ramli, *Sejarah Adat-istiadat Diraja Johor*, Johor: Penerbit Universiti Teknologi Malaysia Press, 2011, hlm. 7.

²⁶ Syed Alwi Sheikh Al-Hadi, *Adat Resam dan Adat-istiadat Melayu*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 1986, hlm. 58.

²⁷ *Ibid.* Lihat juga, A. Samad Ismail, *Kerajaan Johor-Riau*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 1985, hlm. 41-49.

²⁸ Menurut Muhammad Said Sulaiman, cara menyembah Sultan Johor ialah dengan "... menundukkan kepala dan mencondongkan badan ke hadapan sedikit iaitu dengan diterbitkan dahulu kemudian mengadap itu menurut pangkat dan taraf masing-masing". Lihat, Muhammad Said Sulaiman, *Hikayat Johor dan Tawarikh Almarhum Sultan Abu Bakar*, Singapura: Pejabat Cetak Malaya House Publishing House Limited, 1930, hlm. 30-31.

²⁹ J.M. Gullick, *Rulers and Resident*, hlm. 241.

³⁰ Kontradiksi budaya antara kebudayaan Timur dan Barat seringkali menghantui hubungan antara kerajaan-kerajaan di Asia Tenggara dengan pihak penjajah. Di Siam misalnya, terdapat pegawai-pegawai Eropah yang enggan untuk melakukan adat menyembah Raja Siam yang memerlukan mereka merangkak untuk masuk ke istana, bersujud dan meniarap ketika berhadapan dengan Raja Siam kerana dilihat merendahkan status dan taraf mereka. Hal yang sama juga berlaku di Burma di mana seseorang yang ingin mengadap raja perlu menunggu di luar istana untuk suatu tempoh yang ditetapkan sebelum melalui tiga pintu gerbang yang berlain. Selain itu, individu yang memasuki kawasan istana perlu membuka kasut dan menundukkan kepala serta duduk bersila. Adat menyembah Raja Burma ini menjadi 'duri dalam daging' yang meracuni hubungan diplomatik Burma-British sehingga membawa kepada teretusnya Perang Inggeris-Burma III (1885-1886). Lihat, Thawatt Mocarapong Terjemahan oleh Wan Azhan Wan Mohammad, *Sejarah Revolusi Thailand*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 1987, hlm. 45. Lihat juga, Abu Talib Ahmad, *Sejarah Tanah Besar Asia Tenggara*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 1991, hlm. 23.

³¹ Nobat berasal daripada perkataan Parsi iaitu 'naubat' yang membawa maksud sembilan jenis alat. Dalam konteks institusi raja Melayu, nobat dijadikan sebagai sebahagian alat kebesaran diraja. Lihat, t.t, *Raja Berpelembagaan Malaysia Raja-raja Melayu dan Yang Dipertua Negeri Abad 21*, Petaling Jaya: Kaedah Kota Management, 2012, hlm. 64.

³² Menurut J. M. Gullick, alat-alat kebesaran seperti gendang nobat, serunai, seruling dan trumpet, merupakan instrumen yang menghubungkan kesucian seseorang raja. Lihat, J. M. Gullick, *Sistem Politik Bumiputera Tanah Melayu Barat*, hlm. 73.

³³ Syed Alwi Sheikh Al-Hadi, *Adat Resam dan Adat-istiadat Melayu*, hlm. 68.

³⁴ Apabila nobat berhenti dipalu, maka meriam akan dipasang dan gamelan akan dipalu. Lihat, Syed Alwi, *Adat Resam dan Adat-istiadat Melayu*, hlm. 78. Lihat juga, A. Samad Ismail, *Kerajaan Johor-Riau*, hlm. 41-49.

³⁵ Muhammad Said Sulaiman, *Hikayat Johor*, hlm. 47-48.

³⁶ Akhbar *The Straits Times* melaporkan penglibatan 'The Cabul Guard' iaitu merujuk kepada Askar Timbalan Setia Johor dalam upacara kemahkotaan Sultan Abu Bakar. Lihat, *The Straits Times*, 30 Julai 1896.

³⁷ Apabila status keturunan Temenggung sebagai pemerintah Johor sudah stabil maka istiadat nobat sudah tidak digunakan lagi dalam upacara kemahkotaan. Hal ini dapat dilihat sewaktu upacara kemahkotaan Sultan Ismail sebagai sultan Johor pada 9 Februari 1960 di mana tiada istiadat permainan nobat sebaliknya kumpulan pancaragam Polis Diraja Malaysia yang memainkan lagu "Bangsa Johor". Lihat, J/RAJA 4: Cenderamata Kemahkotaan Ke Bawah Duli Yang Maha Mulia Sultan Johor (10.2.1960). Arkib Negara Cawangan Johor.

³⁸ Eric Hobsbawn, "Introduction: Inventing Traditions", dalam Eric Hobsbawn & Terence Ranger

(Penyunting), *The Invention of Tradition*, London: Cambridge University Press, 1983, hlm. 6.

³⁹ Mahani Musa, "Adat, Perundangan dan Pengukuhan Identiti Kenegaraan Kedah Prakolonial", dalam Ooi Keat Gin (Penyunting), *Warisan Wilayah Utara Semenanjung Malaysia*, Pulau Pinang: Penerbit Universiti Sains Malaysia, 2012, hlm. 59.

⁴⁰ Akhbar *The Straits Times* melaporkan apabila Sultan Abu Bakar naik ke Pancapersada "...the band ... playing a Malay tune called lagu bersiram". Lihat, *The Straits Times*, 30 Julai 1896. Sewaktu upacara kemahkotaan Sultan Ibrahim pula, Muhammad Said Sulaiman dalam *Hikayat Johor Yang Kedua* pula mencatatkan "apakala selesai dan mustaidlah bagi istiadat tabal maka nobat pun berbunyi lagu persiraman". Lihat, Muhammad Said Sulaiman, *Hikayat Johor (Yang Kedua) Tawarikh Yang Maha Mulia Sultan Ibrahim Dari Permulaan Hingga Kedatangan Jepun*, Johor: Pejabat Cetak Kerajaan Johor, 1951, hlm. 28. Lihat juga, *Jawi Peranakan*, 8 Jun 1891.

⁴¹ Tiga puluh tahun selepas Sultan Abu Bakar mencipta mahkota Kerajaan Johor barulah negeri-negeri Melayu lain seperti Kelantan dan Selangor mencipta mahkota mereka untuk dipadankan dengan tengkolok.

⁴² R.O. Winstedt (Penyunting), *Sejarah Melayu, JMBRAS*, Vol .XVI, Part III, 1938, hlm. 55.

⁴³ Negeri-negeri Melayu seperti Kedah, Perlis, Perak, Negeri Sembilan, Pahang tidak menggunakan mahkota sebaliknya menggunakan tanjak atau tengkolok diraja. Hanya Kelantan, Selangor, dan Terengganu sahaja menggunakan mahkota seperti Johor. Lihat, *Raja Berpelembagaan Malaysia*. Petaling Jaya: Kaedah Kota Management, hlm 139-382. Lihat juga, Abdul Rahim Ramli, *Sejarah Adat-istiadat Diraja Johor*, hlm. 60.

⁴⁴ E. Thio, *British Policy in Malay Peninsula 1880-1910*, Singapura: University Malaya Press, 1969, hlm. 108.

⁴⁵ J/ Raja 4: Coronation of His Highness the Sultan of Johore.

⁴⁶ Mahkota kerajaan Johor diperbuat daripada logam yang berharga serta bertatahkan dengan batu permata yang berukuran besar. Antaranya ialah enam biji berlian besar, tiga biji batu delima merah, empat batu zamrud besar, empat biji batu nilam biru besar. Balang mahkota sahaja mengandungi 1450 biji berlian kecil manakala bulan dan bintang disaluti dengan puluhan berlian kecil. Lihat, A. Jalil Ahmad, *Perkakas Alatan Istiadat Kerajaan Johor*, Bangi: Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia, 1980, hlm. 29.

⁴⁷ Abdul Rahim Ramli, *Sejarah Adat-istiadat Diraja Johor*. hlm. 61-62.

⁴⁸ Raja Ali Haji dalam *Tuhfat Al-Nafis* menceritakan proses pertabalan Sultan Hussein selaku sultan Johor. Menurut Raja Ali Haji, Sultan Hussein hanya ditabalkan di bawah khemah yang dibina oleh Stamford Raffles dengan diberi "hormat dengan sehabis-habis hormat". Kemudian dibacakan perisytiharan yang menyatakan bahawa Sultan Hussein dilantik sebagai sultan Singapura dan jajahan takluknya oleh Gabenor Jeneral Bengala. Lihat, Virginia Matheson Hooker (Penyunting), *Tuhfat al-Nafis Karangan Raja Ali Haji*, Kuala Lumpur: Yayasan Karyawan dan Dewan Bahasa dan Pustaka, 1998, hlm. 343.

⁴⁹ Buyong Adil, *Sejarah Johor*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 1980, hlm. 180-181

⁵⁰ C. H. Wake, "Raffles and the Rajas: The Founding of Singapore in Malayan and British Colonial History", *JMBRAS*, Vol. 48, 1975, hlm. 51.

⁵¹ Sultan Hussein dan Sultan Ali dipermain-mainkan oleh British. Walaupun British pada mulanya mengangkat Sultan Hussein sebagai Sultan Johor-Singapura, namun selepas kemangkatan Sultan Hussein, British enggan mengiktiraf waris Sultan Hussein iaitu Sultan Ali sebagai Sultan Johor-Singapura sebaliknya cenderung untuk memihak serta mengiktiraf Temenggung Daing Ibrahim sebagai pemerintah Johor.

⁵² Saki-baki peralatan istiadat kerajaan yang diwarisi oleh kerajaan Johor dipercayai hanyalah sebilah keris tua dikenali sebagai Keris Pusaka Johor yang tidak diketahui usia dan asal-usulnya. Keris ini digunakan oleh Sultan Abu Bakar sebagai alatan istiadat kerajaan di samping dua bilah keris baru yang ditempah khas dari London. Lihat, Abdul Rahim Ramli, *Sejarah Adat-istiadat Diraja Johor*, hlm. 61-88. Lihat juga, A. Jalil Ahmad, *Perkakas Alatan Istiadat Kerajaan Johor*, hlm. 36-43.

⁵³ A. Rahman Tang Abdullah, "Interpreting Abu Bakar The Ruler of Johor (1862-1895)", hlm. 27.

⁵⁴ Walau bagaimanapun, pedang tidak digunakan secara kolektif oleh Sultan Abu Bakar sebagai peralatan istiadat kerajaan. Malahan sewaktu upacara kemahkotaannya, Sultan Abu Bakar tidak menggunakan pedang kerajaan sekali gus membuktikan bahawa pedang kerajaan tidak dimasukkan lagi sebagai peralatan istiadat kerajaan lagi pada waktu itu. Akan tetapi berdasarkan pemerhatian terhadap beberapa gambar-gambar rasmi Sultan Abu Bakar dan sultan-sultan Johor yang terkemudian mendapati pedang telah disisipkan di sisi mereka sekali gus mencerminkan pedang sebagai identiti kesultanan Johor.

⁵⁵ Muhammad Said Sulaiman, *Hikayat Johor*, hlm. 31.

⁵⁶ R. O. Winstedt, *A History of Johore*, hlm. 91.

⁵⁷ William N. Armstrong mencatatkan bahawa dalam sambutan meraikan lawatan Raja Hawaii iaitu

King David Kalakaua, seorang pegawai istana membawa peralatan istiadat mendahului perarakan yang diketuai oleh hulubalang yang membawa sebilah pedang yang sampirnya berwarna emas dipercayai pedang yang dihadiahkan oleh Ratu Victoria pada 1846. Lihat, P. Lim Pui Huen, *Johor: Local History, Local Landskap, 1855-1957*, Singapore: Straits Times Press, 2009, hlm. 49.

⁵⁸ Sultan Abu Bakar bukan sahaja memperkenalkan bendera dan jata negeri bahkan turut memperkenalkan bendera diraja, bendera jabatan dan bendera daerah serta jata diraja. Jata negeri dan jata diraja kebiasaannya dijadikan kepala surat dalam surat-menyurat rasmi. Lihat, *Selamat Johor*, hlm. 12 & 13.

⁵⁹ Eric Hobsbawm, "Introduction: Invention of Tradition", hlm. 11.

Rujukan

Sumber Pertama:

J/ RAJA 4: Coronation of His Highness The Sultan of Johore.

J/RAJA 4: Cenderamata Kemahkotaan Ke Bawah Duli Yang Maha Mulia Sultan Johor (10.2.1960). Arkib Negara Cawangan Johor.

Perjanjian Persahabatan 1885.

Akhbar dan Majalah:

Jawi Peranakan, 8 Jun 1891.

The Straits Times, 30 Julai 1896.

Selamat Johor. 1935.

Sumber Kedua:

A. Jalil Ahmad, *Perkakas Alatan Istiadat Kerajaan Johor*, Bangi: Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia, 1980.

A. Rahman Tang Abdullah, "Interpreting Abu Bakar The Ruler of Johor (1862-1895). The Reconstruction of Selected Issues", Tesis Doktor Falsafah School Oriental and African Studies, University of London, 2007.

A. Rahman Tang Abdullah, "Abu Bakar and Modern Johor: The Question of Modernisation and Westernisation in Malay Tradition", *Jurnal Sejarah*, Vol. 16, No. 16, Nov. 2017.

A. Samad Ismail, *Kerajaan Johor-Riau*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 1980
Abdul Rahim Ramli, *Sejarah Adat-istiadat Diraja Johor*, Johor: Penerbit Universiti Teknologi Malaysia Press, 2011.

Abdul Rahman Haji Ismail & Cheah Boon Kheng, *Sejarah Melayu/Malay Annals Raffles No. 18*, Kuala Lumpur: Malayan Branch Royal Asiatic Society, 1911

Abdul Rahman Ismail, "Sejarah Melayu: Antara Sejarah Dan Dakyah", *Kajian Malaysia*, Vol. 3 (2), 1985.

Abdullah Siddik, *Pengantar Undang-undang Adat di Malaysia*, Kuala Lumpur: Universiti Malaya, 1975.

Abdullah Zakaria Ghazali, *Istana dan Politik Johor*, Kuala Lumpur: Yayasan Penantaran Ilmu, 1997.

Abdullah Zakaria Ghazali, "Pemilihan Kuala Kesang: Satu Kajian Mengenai Pengilhakan Muar oleh Maharaja Abu Bakar", "*Jurnal Sejarah*, Vol.1 No 1, 1988.

Abu Talib Ahmad, *Sejarah Tanah Besar Asia Tenggara*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 1991.

Ahmad Farhan bin Abdullah Zakaria, "Oppu Bugis Lima Bersaudara: Peranan Daeng Menabung Ibn Daeng Rilekkek dalam kerajaan Alam Melayu pada kurun ke-18", *Malaysia dari Segi Sejarah*, 2011.

- Andaya. Leonard Y, *Kerajaan Johor 1641-1728 Pembangunan Ekonomi dan Politik*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 1987.
- Bharuddin bin Che Pa, *Institusi Raja dan Peranannya Terhadap Penyebaran Islam di Alam Melayu Nusantara*, <http://umexpert.um.edu.my/file/publication/000048865011.pdf>. Diakses pada 24 Disember 2014.
- Buyong Adil, *Sejarah Johor*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 1980.
- Gullick. J. M, *Sistem Politik Bumiputera Tanah Melayu Barat*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 1978.
- Gullick, J.M, *Rulers and Residents: Influence and Powers in Malay States 1870-1920*, Singapore: Oxford University Press, 1992.
- Heinez-Geldren, Robert, "Conception of State Kingship in Southeast Asia", *Far Eastern Quarterly*, Vol. 2, 1942.
- Hobsbawn, Eric, "Introduction: Inventing Traditions", dalam Eric Hobsbawn & Terence Ranger (Penyunting), *The Invention of Tradition*, London: Cambridge University Press, 1983.
- Lee Kam Hing, "Acheh dan Semenanjung Tanah Melayu dalam Kurun Keenam-belas dan Ketujuh-belas", dalam Zainal Abidin b. Abd Wahid (Penyunting), *Sejarah Malaysia Sa-pintas Lalu*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 1972.
- Mahani Musa, "Adat, Perundangan dan Pengukuhan Identiti Kenegaraan Kedah Pra-kolonial", dalam Ooi Keat Gin (Penyunting), *Warisan Wilayah Utara Semenanjung Malaysia*, Pulau Pinang: Penerbit Universiti Sains Malaysia, 2012.
- Mardiana Nordin, "Pensejarahan Melayu-Johor, Sehingga Awal Abad Ke-20, Tinjauan Sepintas Lalu", *Jurnal Sejarah*, Vol. 8, No. 8, Nov. 2017.
- Matheson Hooker, Virginia (Penyunting), *Tuhfat al-Nafis Karangan Raja Ali Haji*, Kuala Lumpur: Yayasan Karyawan dan Dewan Bahasa dan Pustaka, 1998.
- Muhammad Said Sulaiman, *Hikayat Johor (Yang Kedua) Tawarikh Yang Maha Mulia Sultan Ibrahim Dari Permulaan Hingga Kedatangan Jepun*, Johor: Pejabat Cetak Kerajaan Johor, 1951.
- Muhammad Said Sulaiman, *Peridar Angka 5, Perihal Adat Melayu Mengandungi Kanun Sultan Sulaiman Riau dan Ringkasan Kanun Sultan Mahmud Shah Melaka*, Johor Bahru: Pakatan Belajar Mengajar Bahasa Diraja, 1938.
- Muhammad Said Sulaiman, *Hikayat Johor dan Tawarikh Almarhum Sultan Abu Bakar*, Singapura: Pejabat Cetak Malaya House Publishing House Limited, 1930.
- Norazimah Zakaria, "Sejarah Melayu: Sebuah Genre Sintesis yang Baik bagi Memenuhi Tuntutan Moral Islam dan Aspek Pengawalan Politik", *Jurnal Pengajian Melayu*, Jil. 6, 2005.
- Lim Pui Huen, P, *Johor: Local History, Local Landskap, 1855-1957*, Singapore: Straits Times Press, 2009.
- Radin M. Fernando, "Mencari Kestabilan dan Pemeliharaan 1511-1824", dalam Abdul Rahman Haji Ismail (Penyunting), *Malaysia Sejarah Kenegaraan dan Politik*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 2007.
- Rahimah Abdul Aziz, *Pembaratan Pemerintah Johor (1800-1945): Suatu Analisa Sejarah*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 1997.
- Syed Alwi Sheikh Al-Hadi, *Adat Resam dan Adat-istiadat Melayu*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 1986.
- Thawatt Mokarapong (Terjemahan oleh Wan Azhan Wan Mohammad), *Sejarah Revolusi Thailand*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 1987.
- t.t, *Perjanjian dan Dokumen Lama Malaysia 1791-1965*, Kuala Lumpur: Institut Terjemahan Negara Malaysia, 2008.

- t.t, *Raja Berpelembagaan Malaysia Raja-raja Melayu dan Yang Dipertua Negeri Abad 21*, Petaling Jaya: Kaedah Kota Management, 2012.
- Thio, E, *British Policy in Malay Peninsula 1880-1910*, Singapura: University Malaya Press, 1969.
- Wake. C. H. "Raffles and the Rajas: The Founding of Singapore in Malayan and British Colonial History", *JMBRAS*, Vol. 48, 1975.
- Winstedt. R.O. (Penyunting), *Sejarah Melayu*, JMBRAS. Vol. XVI, Part III, 1938.
- Zainal Abidin Borhan, "Adat-istiadat Melayu", dalam Zainal Abidin Borhan, et al. (Penyunting), *Adat-istiadat Melayu Melaka*. Melaka: Institut Kajian Sejarah dan Patriotisme Malaysia, 1996.